

Хидирова Ч.Х., Авязова А.М.

АТООЧТУК УНГУЛУУ ТАТААЛ ЭТИШТЕРДИН СЕМАНТИКА-ГРАММАТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Хидирова Ч.Х., Авязова А.М.

СЕМАНТИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ С ИМЕННОЙ ЧАСТЬЮ

Ch.H. Hidirova, A.M. Avezova

SEMANTIC AND GRAMMATICAL PECULIARITIES OF COMPLEX VERBS WITH NOMINAL PART

УДК: 809

Бул макалада азыркы кыргыз тилиндеги атоочтук уңгулуу татаал этиштердин семантикалык-грамматикалык өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөр: *атоочтук уңгулуу татаал этиштер, этиштик уңгулуу татаал этиштер, түгөйү, семантикалык-грамматикалык өзгөчөлүктөрү.*

В этой статье исследуются семантико-грамматические особенности сложных глаголов с именной частью.

Ключевые слова: *сложные глаголы с именной частью, сложные глаголы, компоненты, семантико-грамматические особенности.*

In this article investigated semantic and grammatical peculiarities of complex verbs with nominal part.

Key words: *complex verbs with a nominal part, complex verbs, the components semantic-grammatical peculiarities.*

Баарыбызга белгилүү, заттардын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирген сөздөр этиш сөздөр деп аталат. Этиш сөздөр түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Жөнөкөй этиш деп бир гана сөздөн турган этиштерди айтабыз. [1] Жөнөкөй этиштердин табияты, түзүлүшү жөнүндөгү маселелер кыргыз тил илиминде жана түркологияда өтө кеңири жана терең иликтенген.

Ал эми татаал этиштер деп эки же андан ашык сөздүн айкашынан туруп, бир лексикалык маанини туюндурган этиштерди айтабыз. Бирок татаал этиштердин табияты, түзүлүшү кыргыз тил илиминде да, түркологияда да али толугу менен иликтене элек. Бул боюнча окумуштуулар арасында түрдүү пикирлер айтылып келет. Ошондуктан биз бул макалада атооч уңгулуу татаал этиштерге токтолуп, алардын татаал этиштердин башка түрлөрүнөн болгон өзгөчөлүктөрүн анализдеп иликтеп чыгууну максат кылып алдык.

Атооч уңгулуу татаал этиштер менен этиштик уңгулуу татаал этиштердин окшоштук-айырмачылыктары өзбек тилинде төмөнкүдөй берилген. Анын да түзүлүшү, мааниси кыргыз тилиндеги татаал этиштерге окшош. Мисалы, У.Турсунов, Ж.Мухтаров, Ш.Рахматуллаевдердин «Хозирги узбек адабий тили» деген китебинде да татаал этиштерди төмөнкүдөй айырмалаган.

Татаал этиштер негизги бөлүгүнүн кайсы сөз түркүмүнөн экендигине карай эки түргө бөлүнөт:

1) этиш эмес сөздөр менен этиш сөзүнүн кошулушунан түзүлгөн татаал этиштер: *таазим кыл, кулак сал, көңүл кой ж.б.*

2) этиш менен этиш сөзүнүн айкашып келишинен түзүлгөн татаал этиштер: *айтып бер, иштеп тур, чыгып кет, окуй башта, жазып ал, берип кет ж.б.*[2]

Татаал этиштердин мындайча түзүлүшү жана бөлүштүрүлүшү туура жана тилибиздин лексикасынын өнүгүшүнө түздөн-түз таасир этет деп ойлойбуз. Анткени жалаң гана атоочтук сөздөрдөн, же этиштик сөздөрдөн биз кыргыз тилине керектүү маанидеги сөздөрдү таба албайбыз. Качан гана аларга кошумча этиш сөздү кошуу менен керектелүүчү жаңы маанидеги сөздү пайда кылабыз.

Эми атоочтук уңгулуу татаал этиштердин этиш уңгулуу татаал этиштер жана тууранды сөз уңгулуу татаал этиштер менен окшоштук-айырмачылыктарына өз алдынча токтолуп кетсек.

I. Атоочтук уңгулуу татаал этиштердин этиштик уңгулуу татаал этиштер жана тууранды сөз уңгулуу татаал этиштер менен окшоштуктары:

1) Бул татаал этиштердин баары эки же андан ашык сөздөн түзүлөт. Мисалы: *карап тур, жасап жибер, ырдап кой, алып сал ж.б.у.с.* (этиш уңгулуу татаал этиштер); *баш ий, салам бер, кана бол, жашкы көр, акылга киргиз, кепке тарт, ойго сал, кол сал, баш бол ж.б. у.с.* (атооч уңгулуу татаал этиштер); *тарс эт, шаңк эт, чү де, куңк де, күп эт ж.б.у.с.* (тууранды жана сырдык сөз уңгулуу татаал этиштер).

2) Кыймыл-аракетти, ал-абалды билдирет.

3) Сүйлөмдө аткаруучу синтаксистик кызматы жагынан да, негизинен, окшош. Тактап айтканда, «көбүнчө, баяндоочтук милдетти аткарат. Ал эми этиштин функционалдык формалары катары келгенде ээлик, аныктоочтук, толуктоочтук, бышыктоочтук милдеттерди аткарып келе берет.

4) Этиш сөзгө тиешелүү бардык суроолорго жооп берет. Мисалы: эмне кылды? эмне кылып жатат? эмне кылат? эмне кылууда? кантет? кантти? ж.б.у.с.

5) Оң жана терс формада колдонулат.

6) Акыркы түгөйү жардамчы этиштер менен аяктайт.

II. Атооч уңгулуу татаал этиштер менен этиш уңгулуу татаал этиштердин айырмачылыктары:

1) Атооч уңгулуу татаал этиштердин биринчи түгөйү атооч сөз түркүмдөрүнөн түзүлөт (*кек (зат атооч) + сакта > кек сакта, камчы (зат атооч) + бас > камчы бас, калыс (сын атооч) + бол > калыс бол, бир (сан атооч) + кой > бир кой ж.б.*); ал эми этиш уңгулуу татаал этиштердин бардык түгөйлөрү этиш сөздөрдөн турат (*салып жибер, жасап бер, берип кой, карашып тур ж.б.*).

2) Семантикалык жактан атооч уңгулуу татаал этиштерде кыймыл-аракет заттык, же негизги түгөйү камтыган сындык, сандык маанилерге негизделген болот (*кап айт, калка бол, кайыл бол, кайрат айт, иш кыл, жаш төк, багыт ал ж.б.*); ал эми этиш уңгулуу татаал этиштерде толук бойдон кыймыл-аракеттик, ал-абалдык маани гана болот (*ыйлап жибер, алып сал, таптап кой, куюп жибер, алып тапта ж.б.*).

3) Колдонулушу жагынан атооч уңгулуу татаал этиштер этиш уңгулуу татаал этиштерге караганда кепте аз колдонулат.

4) Атооч уңгулуу татаал этиштердин биринчи түгөйү атооч сөз түркүмдөрүнөн болгондуктан, жөндөмө мүчөлөрүндө да уюшулушу мүмкүн (*кепке кел, бетке айт, эрезеге жет, тартыпты сакта, көңүлүн ал ж.б.у.с.*); ал эми этиш уңгулуу татаал этиштердин биринчи түгөйү негизинен *-а, -ып* формаларындагы этиштерден турат (*айтып бер, ала кой, келе бер, жазып жибер ж.б.*).

Ошондуктан атооч уңгулуу татаал этиштер менен этиш уңгулуу татаал этиштердин бөлүнүш түрлөрү да ар башкача.

С.Кудайбергенов менен С.Давлетовдордун грамматикасында этиш уңгулуу татаал этиштер ич ара төмөнкүдөй маанилик түрлөргө ажыратылган:

1. Кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүүчү татаал этиштер. Мындай маани чакчыл формасына *жат, тур, отур, жүр* жана *бер* деген айкалышы аркылуу берилет. Мисалы: Адам дегендин пендечилигин *туя жүргүлө*. Кара сур мыкаачы качкындардын артынан акмалап *жүрүп отурат* да, жыландардын ордосун билип алат.

2. Кыймыл-аракеттин өнүгүшүн жана багытталышын билдирүүчү этиштер. Мындай этиштер *кет, жет* жана *бар, жөнө* сыяктуу жардамчы этиштер чакчыл формасындагы негизги түгөйүнө айкашып келет. Мисалы: Калгандары ийинди көздөй *качып жөнөшөт*. Мансур элүү башы өзүнүн эки жигити менен короого атчан *кирип келди*.

3. Кыймыл-аракеттин толук иштелгендигин билдирүүчү этиштер. Булар *-ып* формасындагы чакчылдар менен *тапта, сал, кой, жибер, кал, кет, чык* деген сыяктуу жардамчы этиштердин кошу-

лушу аркылуу берилет [3]. Бул жардамчы этиштердин ичинен кээ бирөөлөрү *-а//е//-й* формасындагы чакчылдар менен айкашканда кыймыл-аракеттин тездигин, чукулунан болгондугун да көрсөтөт. Ошондуктан алар бир топко биригет. Мисалы: Эркин койдун үч жерге отту улуу *жагып салды*. Ошон үчүн башка жылкылар тынч турбаган Сараланы тиштеп, тепкилеп четке *кубалап таптачу*. [3]

III. Атооч уңгулуу татаал этиштер менен тууранды жана сырдык сөз уңгулуу татаал этиштердин айырмачылыктары:

1. Атооч уңгулуу татаал этиштердин биринчи түгөйү атооч сөздөрдөн түзүлөт (*жакшылык кыл, жамандык кылба, күнөө кылба, күмөн сана ж.б.*), ал эми тууранды же сырдык сөз уңгулуу татаал этиштердин биринчи түгөйү тууранды сөз же сырдык сөздөрдөн түзүлөт (*тарс эт, жарк эт, жымың де, бүлк эт ж.б.*).

2. Атооч уңгулуу татаал этиштер семантикалык жактан негизги атооч түгөйүнүн маанисине ылайык кыймыл-аракетти билдирсе, тууранды же сырдык сөз уңгулуу татаал этиштерде негизги тууранды же сырдык сөз түгөйүнүн маанисине ылайык кыймыл-аракетти билдирет.

3. Атооч уңгулуу татаал этиштер тууранды жана сырдык сөз уңгулуу татаал этиштерге караганда кепте көп колдонулат, ал эми кийинкилери сейрегирээк кездешет.

4. Атооч уңгулуу татаал этиштердин биринчи түгөйү атооч сөздөрдөн болгондуктан, жөндөмө мүчөлөрүндө келген учурлары да болот, ал эми тууранды жана сырдык сөз уңгулуу татаал этиштерде мындай касиет жок.

Эми атоочтук уңгулуу татаал этиштердин түрлөрүнө токтоло кетсек.

I. Атооч уңгулуу этиштердин түзүлүш өзгөчөлүгүнө карай бөлүнүшү. Атооч уңгулуу татаал этиштер да семантика-грамматикалык табияты боюнча ич ара бири-биринен айырмаланып, ар түрдүүчө колдонулат. Айрымдарынын биринчи түгөйү атооч жөндөмө формасында болсо, кээ бирлери жөндөмө формаларда болот. Мына ошондуктан биз атооч уңгулуу татаал этиштерди түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө карай эки чоң типке бөлгөнбүз: негизги жана майда типтер.

1. Негизги типтер. Мындай атооч уңгулуу татаал этиштердин биринчи компоненти уңгу түрүндөгү атооч сөз түркүмдөрүнөн келип, кепте өтө көп кездешет. Аларды контексттен бөлүп алганда да, көбүнчө, татаал этиш катары колдонулат.

Бул атоочтук уңгулуу татаал этиштерди негизги түгөйүнүн кайсы сөз түркүмдөрүнөн уюшулгандыгына карай төмөнкүдөй типтерге бөлүп кароого болот:

1) Зат атооч + жардамчы этиш тибиндеги атооч уңгулуу татаал этиш. Мында атооч уңгулуу татаал этиштин биринчи түгөйү зат атоочтон болот. Зат

атооч сөз менен жардамчы этиш семантикалык жактан биригип келип, бир кыймыл-аракетти билдирген татаал этиш пайда болот. Мисалы: *жаши төк, адам бол, баш ий, күбө бол, көңүл кой, көз арт, көмөк көрсөт* ж.б.

Мындай типтеги татаал этиштер көп колдонулат.

2) **Сын атооч + жардамчы этиш тибиндеги атооч уңгулуу татаал этиш.** Бул түрдөгү татаал этиштер зат атооч уңгулуу татаал этиштерге караганда азыраак кездешет. Алардын биринчи түгөйү сын атооч сөздөрдөн туруп, экинчи түгөйү жардамчы этиштен түзүлөт. Мисалы: *ак жолтой бол, канкор бол, адал бол, орой бол, март бол, назик бол* ж.б.

3) **Сан атооч + жардамчы этиш тибиндеги татаал этиштер.** Мындай этиштер өтө аз өнүккөн. Мисалы: *бир сал, эки болбойт, бир кел* ж.б.

II. Кыргыз тилиндеги атоочтук уңгулуу татаал этиштер ич ара майда типтерге бөлүнүп кетет. Ал типтерге биринчи түгөйү жөндөмөлөрдө турган атооч сөздөрдөн түзүлгөн татаал этиштер кирет. Мындан, албетте, атооч уңгулуу татаал этиштердин биринчи түгөйү жөндөмөлөр боюнча өзгөрөт деген жыйынтык чыгарууга такыр мүмкүн эмес. Алар тигил же бул жөндөмө мүчөсүн кабыл алганы менен башка жөндөмөлөр боюнча өзгөрбөйт. Тилде ошол калыбында татаал этиш катары келет. Ал өзүнчө зат атооч сөз катары колдонулганда гана бардык жөндөмө мүчөлөрдү кабыл алуу жөндөмдүүлүгүнө ээ болот. Мисалы:

Салыштыр:

№	Жөндөмө	Зат атооч	Атооч уңгулуу татаал этиш
1	Атооч	4 китеп	Кулак сал
2	Илик	китептин	-
3	Барыш	китепке	Жоопко тарт
4	Табыш	китепте	Сабатсыздыкты жой
5	Жатыш	китепти	Өкүткө кал
6	Чыгыш	китептен	Тилден кал

Мындан көрүнүп тургандай зат атооч сөздөр өз алдынча турганда толук жөндөлүшкө ээ болсо, атооч уңгулуу татаал этиштердин бир компоненти катары келгенде мындай касиетке ээ боло албайт. Карап көрөлү:

А. кеп кыл	ой сал - х
И. кептин кыл – х	ойдун сал – х
Б. кепке кыл – х	ойго сал
Т. кепти кыл – х	ойду сал - х
Ж. кепте кыл – х	ойдо сал– х
Ч. Кептен кыл – х	ойдон сал– х

Мында белгиленгендей, атооч уңгулуу татаал этиш сөздөрдүн биринчи атооч түгөйү бир гана жөндөмөдө келип колдонулат. Биринчи мисалдагы

татаал этиш кеп кыл түрүндө гана татаал этиш катары колдонулса, экинчи мисалда ойго сал түрүндө колдонулат. Ал эми башкалары кепте мындай түрдө колдонулбайт. Ошондуктан аларга шарттуу белги коюп чыктык.

II. Атооч уңгулуу этиштердин билдирген маанисине карай бөлүнүшү. Атооч уңгулуу татаал этиштерде негизги түгөйү атооч сөздөрдөн, ал эми жардамчы сөзү функционалдык жардамчы этиштерден түзүлүп, бул эки сөз семантикалык бир бүтүндүккө биригип бир лексикалык маанини туюндуруунун натыйжасында татаал этишке айланат. Бирок фактылык материалдарга караганда мындай татаал этиштердин да түгөйлөрүнүн семантикалык маанилеринин ширелиши бир түрдүү эмес, тактап айтканда, айрым атооч уңгулуу татаал этиштерде кыймыл-аракеттик маани толук басымдуулук кылса, кээ бирлеринде заттык мааниге негизделген кыймыл-аракет, ал-абал туюндурулат. Ошондуктан биз атооч уңгулуу татаал этиштерди маанилик өзгөчөлүгүнө карай эки түргө бөлүп кароону туура таптык.

1) **Этиштик кыймыл** – аракетти, ал-абалды туюндурган атооч уңгулуу татаал этиштер;

2) **Атоочтук мааниге негизделген кыймыл-аракетти, ал-абалды туюндурган атооч уңгулуу татаал этиштер.**

Этиштик кыймыл – аракетти, ал-абалды туюндурган атооч уңгулуу татаал этиштердин тилде нагыз этиш катары колдонулуучу синонимдери бар. Алар тилде ошол синонимдери билдиргендей кыймыл-аракетти, ал-абалды туюндурат. Мындак атооч уңгулуу татаал этиштердин эки түгөйү тең бири-бири менен семантикалык жактан тыгыз байланышып, кыймыл-аракеттик жаңы маанини түзүүдө экөө тең бирдей катышат.

Мисалы: *Көз сал* – кара (бир нерсеге кароолдук кылуу).

Азап тарт – кыйнал (жакын адамынын жоктугунан же турмуштун кыйынчылыгынан кыйналуу).

Кулак сал – ук (керектүү сөз болуп жатса, ошону угуу).

Этият кыл – абайла, сакта (бир нерсеге этияттык менен мамиле жасоо).

Суу кыл – суула (бир нерсени суулоо, нымдоо).

Көрүнүп тургандай, бул сөздөрдө атооч сөзү өзүнүн баштапкы лексикалык маанисин жоготуп, этиштик, кыймыл-аракеттик мааниге өтүп, жардамчы этиш менен айкашып, татаал этиштерди уюштурду.

Атоочтук мааниге негизделген кыймыл-аракетти, ал-абалды туюндурган атооч уңгулуу татаал этиштер деп атооч түгөйүнүн маанисинин басымдуулук кылышы менен анын негизиндеги кыймыл-аракетти туюндурган атооч уңгулуу татаал этиштерди айтабыз. Мындай этиш тер жогорку түрүнө салыштырса, нагыз жөнөкөй этиш түрүндөгү эквиваленттери же синонимдери да жок болот. М: *Адам бол, эс ал, көңүл айт, жакшылык кыл, жамандык кылба, элчи бол.*

Жамандык кылба – бирөөгө зыян келтирүү.

Адам бол – адамгерчиликтүү инсан болуу.

Көңүл айт – жакшы сөз айтуу.

Эс ал – дем алуу

Элчи бол – кандайдыр бир кабарды жеткирүүчү, эки элди байланыштыруучу болуу.

Жакшылык кыл – бирөөгө пайда келтирүү, жардам берүү.

III. Атооч уңгулуу этиштердин колдонулуш өзгөчөлүгүнө карай бөлүнүшү. Атооч уңгулуу татаал этиштер билдирген маанисинен сырткары колдонулуш өзгөчөлүгүнө карай да экиге бөлүнөт:

1) дайыма же активдүү колдонулуучу атооч уңгулуу татаал этиштер;

2) контекстте колдонулуучу же пассивдүү атооч уңгулуу татаал этиштер.

Дайыма же активдүү колдонулуучу атооч уңгулуу татаал этиштер сүйлөө кебибизде өтө көп колдонулат жана аларды сүйлөмдүн тутумунан бөлүп караганыбызда да атооч уңгулуу татаал этиш боло берет. Мисалы: *арача бол, каза бол, суу кыл, алдан тай, зар бол, кабар ал, жол бас* ж.б.у.с. Карылыкка моюн сундубу, *алдан тайды*. Жаандын катуусунан Айша жаңы көйнөгүн да *суу кылды*. Бул күнгө жетүү үчүн канчалаган *жол бастым*. Ооба, кечээ келип *кабар алды*.

Контекстте колдонулуучу же пассивдүү атооч уңгулуу татаал этиштер. Мындай татаал этиштер дайыма колдонулуучу атооч уңгулуу татаал этиштерден айырмаланып, сүйлөмдүн курамында гана татаал этиш боло алат да, өз алдынча алып караганда, же башка бир сүйлөмдүн тутумунда татаал этиш катары каралбастан, анын ар бир компоненти өз алдынча сүйлөм мүчөсү катары каралып, өз алдынча сөз катары колдонулуп калышы мүмкүн.

Мисалы, Салыштыр: 1. Наның таттуу болсун десең, *май сүрт*. Асандыкына барып *мал сой*. Меймандардын алдына *дасторкон сал*.

2. Жарасынын тез айыгуусу үчүн ар түрдүү май *сүрттү*. Кадимге багышталган мал *союлду*. Майрам ажарын ачууда боз үйлөргө түрдүү *дасторкон салынды*.

Келтирилген мисалдардын биринчи тибиндеги сүйлөмдөрдөгү *май сүрт, мал сой, дасторкон сал* деген сөздөр атооч уңгулуу татаал этиш катары

келип, сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарып турат. Ал эми экинчи типтеги сүйлөмдөрдө ушул эле сөздөр атооч уңгулуу татаал этиш боло алган жок. Анткени мындай сөздөр бул сүйлөмдөрдүн тутумунда ар бир түгөйү өз алдынча суроого жооп бери, өз алдынча синтаксистик кызматты аткарып келди.

Мындан жогоркудай атооч уңгулуу татаал этиштер тигил же бул сүйлөмдүн тутумунда гана маанисине карап, атооч уңгулуу татаал этиш болоруна, эгерде сүйлөмдүн тутумунан бөлүп алып карай турган болсок, анда алар татаал этиш боло албай кала тургандыгына ынанабыз.

Ошентип, атооч уңгулуу татаал этиштер түзүлүшүнө карай:

1) негизги типтер;

2) майда типтер болуп эки чоң типке бөлүнөт.

Билдирген маанисине карай этиштик кыймыл-аракеттеги атооч уңгулуу татаал этиштер жана биринчи түгөйүнүн атоочтук маанисине негизделген атооч уңгулуу татаал этиштер болуп бөлүнөт.

Колдонулуш өзгөчөлүгүнө карай дайыма татаал этиш катары колдонулуучу жана контекстте гана атооч уңгулуу татаал этиш катары колдонулуучу татаал этиштер болуп бөлүнөт.

Жыйынтыктап айтканда, атооч уңгулуу татаал этиштер өз алдын семантикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөргө ээ болгон татаал этиштердин жоон тобун түзүп турат. Алар этиш уңгулуу жана тууранды же сырдык сөз уңгулуу татаал этиштерден семантикалык, грамматикалык түзүлүш жактары, касиеттери боюнча айрым жалпылыктарга ээ болуу менен катар азыноолак белгиленип кеткен айырмачылыктарга да ээ. Атооч уңгулуу татаал этиштердин табияты бүгүнкү күндө дагы көптөгөн талап кылган темалардан болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. С.Үсөналиев. Кыргыз тилинин справочниги.-Б.:Турар, 2010,73-б.; Хидирова Ч.Х. Кыргыз тилинин кыскача справочниги жана талдоо жүргүзүүнүн жолдору.-Б., 2015, 37-б.
2. Турсунов У., Мухторов Ж.,Рахматуллаев Ш. Хозирги узбек тили.-Тошкент. 1975.
3. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. – Ф.: Мектеп, 1980, 143-152.

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.